

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال ششم، شماره شانزدهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

معرفی نسخه‌ای خطی و مصوّر از مثنوی سوز و گداز نوعی خبوشانی محفوظ

در موزه هنر والترز^۱

ناهید امیری^۲

دانشجوی دکتری گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسؤول)

سعید فرمانی^۳

کارشناس ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان

بابک نبی^۴

کارشناس گروه زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگر فرهنگستان هنر

چکیده

این پژوهش می‌کوشد به روش کتابخانه‌ای به معرفی نسخه خطی مصوّر سوز و گداز نوعی خبوشانی موجود در موزه هنر والترز بپردازد. مثنوی سوز و گداز اثر نوعی خبوشانی یکی از مقبول‌ترین منظومه‌های قرن‌های دهم و یازدهم هجری در هند است که بر وزن خسرو و شیرین نظامی سروده شده است. این اثر به دلیل درون‌مایه خاصش از جمله آثاری است که کاتبان و نگارگران در اواسط قرن یازدهم هجری به آن توجه داشته‌اند. درون‌مایه و محتوای داستان به اجرای آیین سستی یا ساتی در هند می‌پردازد. شخصیت‌های اصلی داستان

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۱۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۲/۲۸

^۲ nahidamirilib@gmail.com

^۳ saeedfarmani63@gmail.com

^۴ nabi.babak@gmail.com

زن و مردی هندو هستند که مرد پیش از اجرای آیین عروسی درمی‌گذرد. عروس تصمیم می‌گیرد طبق آیین ستی، خود را همراه مرد به آتش بیفکند. گویا این حرکت عروس که برخاسته از آیین‌های باستانی و سنت فرهنگی بوده، نشانه وفاداری تعبیر می‌شده است. تاکنون هفت نسخه خطی تصویری از این اثر ارزشمند شناسایی شده است که تنها یکی از این نسخه‌ها نام کاتب، نام نگارگر و تاریخ کتابت دارد. نگاره‌های این نسخه منسوب به محمدعلی نقاش مشهدی است و کتابت آن را ابن‌سید مرادالحسینی در سال ۱۰۶۸ ق. به انجام رسانده است. این نسخه نفیس درحال حاضر در موزه هنر والترز در شهر بالتیمور ایالت مریلند امریکا نگهداری می‌شود.

واژه‌های کلیدی

نوعی خبوشانی؛ سوز و گداز؛ نسخه خطی تصویری؛ موزه هنر والترز؛ ادبیات و هنر

۱- مقدمه

محمدرضا نوعی خبوشانی، از شاعران سده دهم و ابتدای سده یازدهم، فرزند شیخ محمود خبوشانی است؛ بنابر نوشته بداونی (۱۰۰۴ ق.) «خود را از نبایر حضرت شیخ حاجی محمد خبوشانی - قدس الله سره العزیز - می‌گیرد» (بدوانی ۱۳۷۹، ج ۳: ۲۴۶). نوعی در خبوشان (قوچان کنونی) زاده شد که در زمان او «متعلق به نسا و باورد خراسان» بوده است (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۲۵۸). براساس اطلاعاتی که ملا عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی به دست می‌دهد، تاریخ تولد او را باید سال ۹۶۹ ق. دانست؛ البته کسان دیگری هم به سال‌های متفاوتی رسیده‌اند و سال تولد او را ۹۶۱ ق.، ۹۶۳ ق. و ۹۷۰ ق. نیز گفته‌اند (همان: ۲۶۱).

بنابر گفته عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی، محمدرضا نوعی خبوشانی «در صغر سن همراه پدر خود شیخ محمود از وطن به هند آمد و به عزم دیدن خواجه ابوالقاسم سیری که نسبت

خویشی با ایشان داشته به گجرات رفته، و خواجه مذکور در گجرات صاحب سامان بوده، پدر او را فراخور حال امدادی نموده به وطن روانه ساخته.^۱ ظاهراً این بازگشت به وطن حدود سال ۹۹۰ ق. رخ داده است (شاه‌حسین بن غیاث‌الدین محمد، بی‌تا: ۲۸۴).

وقتی محمدرضا در خدمت پدر به مشهد مقدّس می‌رسد، پدرش در آنجا بقیه عمر را به خداپرستی مشغول می‌شود؛ می‌گویند که بسیار صاحب حالت شده و از اکسیر ریاضت به مرتبه ولایت رسیده بود که عالم فانی را وداع کرد و به سرای باقی خرامید. بعد از فوت پدر، پسر در مشهد مقدّس در مقام انتظام نظم می‌شود و میراث پدر را به اندک‌زمانی با مردم اهل، خوش‌طبعانه صرف می‌کند. بعد از اتمام سامان، بار دیگر سیر هند را اراده می‌کند (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۲۵۸).

از واکاوی تذکره‌ها^۲ به اطلاعات درخوری از زندگی ملا نوعی می‌رسیم. عزم دوباره نوعی به سوی هندوستان، گویا دوسه سالی بعد از رجعتش به وطن داده است؛ اما این بار به همراه یکی از دوستان نزدیک خود، میرحسین کفری تربتی (۱۰۱۷ ق.) است که مثل بسیاری از شعرای آن روزگاران در طلب روزی، راهی هندوستان می‌شوند. نوعی در این سفر، نخست در لاهور به خدمت میرزا یوسف‌خان مشهدی (۱۰۱۰ ق.) رسید که در آن زمان از مقربان دربار اکبرشاه گورکانی (۹۶۳-۱۰۱۴ ق.) بود. پس از آن به سبب شهرتی که در شعر و همچنین سوارکاری و کمانداری به هم رسانده بود، در برهانپور خدمت شاهزاده جوان، دانیال میرزا (۹۸۰-۱۰۱۳ ق.) پسر اکبرشاه را دریافت. پس از فوت زودهنگام دانیال میرزا، ملا نوعی باقی عمر را در ادامه خدمت و ستایش میرزا عبدالرحیم خان‌خانان (۹۶۴-۱۰۳۶ ق.)، سپهسالار شاعرنواز دربار گورکانی، به کار بست و به این سبب صله‌های درخور توجهی هم دریافت کرد. اکبرشاه گورکانی در سال ۱۰۱۴ ق. چشم از جهان فروبست و پس از او فرزندش جهانگیرشاه (حک ۱۰۱۴-۱۰۳۷ ق.) به تخت پادشاهی نشست. چند سال آغازین حکومت جهانگیرشاه با آخرین سال‌های عمر ملا نوعی مصادف است که مدح

پادشاه جدید را هم در پی داشته است.

درباره تاریخ درگذشت ملا نوعی، اختلاف نظر کمتر است. بنابه قول فخرالزمانی «در چهل و نه سالگی در برهانپور در سنه ثمان عشر و الف (۱۰۱۸ ق.) پیمانۀ عمرش پر شد، قدم در ملک خموشان نهاد» (فخرالزمانی، ۱۳۴۰: ۲۶۱-۲۶۲)؛ اما واله داغستانی در تذکرۀ خود آورده است که «در سنۀ یک هزار و نوزده هجری در برهانپور به رحمت الهی پیوسته» (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۴: ۲۳۲۹) و پس از آن، صاحبان تذکره‌های دیگری همچون خزانۀ عامره، خلاصه‌الافکار، نتایج‌الافکار، روز روشن و... از او پیروی کردند و همین سال ۱۰۱۹ ق. را تاریخ مرگ مولانا نوعی خموشانی گفته‌اند.

از مولانا نوعی خموشاعی، دیوانی شامل قصاید، غزلیات، ترکیب‌بند و ترجیع‌بند، رباعیات به‌جا مانده است. صاحب تذکرۀ میخانه دیوانش را قریب به چهار هزار بیت گفته است؛ اما دیوان موجود و در دسترس از او، کمتر از چنین عددی است. ملا نوعی علاوه‌بر دیوان، مثنوی‌هایی هم دارد: ساقی‌نامه که در مدح خان‌خانان سروده شده و حدود ۷۰۰ بیت است و خان‌خانان در قبال آن صلۀ تأمل‌برانگیزی شامل ده هزار روپیه و فیل و اسب و... پرداخته است؛ و سوز و گداز که حدود ۵۰۰ بیت است.

سوز و گداز ظاهراً بنابه درخواست و اشارت شاهزاده دانیال گورکانی سروده شده است؛ چنانکه محمد مظفر حسین صبا در تذکرۀ خود، در احوال نوعی چنین آورده است: «مثنوی [ای] دارد مسمی به سوز و گداز که در شهر لاهور یا اکبرآباد حسب ایمای شاهزاده دانیال در قضیۀ سستی شدن یعنی سوختن زن هندویی با نعش شوهر خودش به وجه کمال تعشق حسب رسم و رواج ملک هند و نه‌بازماندنش از آن با وجود ممانعت اکبری و تطمیع به انواع ناز و نعم دنیوی به رشته نظم کشیده» (صبا، ۱۳۴۳: ۸۵۴).

درون‌مایه و محتوای داستان به اجرای آیین سستی یا ساتی در هند می‌پردازد. شخصیت‌های اصلی داستان زن و مردی هندو هستند که مرد پیش از اجرای آیین عروسی

درمی‌گذرد. عروس تصمیم می‌گیرد طبق آیین سستی، خود را همراه مرد به آتش بیفکند. گویا این حرکت عروس که برخاسته از آیین‌های باستانی و سنت فرهنگی بوده، نشانه وفاداری تعبیر می‌شده است.

بی‌راه نیست اگر بخش تأمل‌برانگیزی از شهرت ملا نوعی را به سبب مثنوی سوز و گداز او بدانیم. اگر از منابعی مثل هفت اقلیم و منتخب‌التواریخ – که در زمان حیات نوعی و احتمالاً پیش از سرایش سوز و گداز نگارش یافته‌اند – بگذریم، اغلب تراجم و کتب تذکره که از نوعی، ذکری به میان آورده‌اند، به سوز و گداز او اشاره و یا آن را تحسین کرده‌اند. از سوی دیگر براساس فهرستگان نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران (فنخا)، تاکنون ۶۴ نسخه خطی (درایتی ۱۳۹۳، ج ۱۸: ۵۳۲-۵۳۶) از این منظومه شناسایی و معرفی شده است که همگی نشانه شهرت و اهمیت این مثنوی در زمان تألیف و پس از تألیف آن است.

این پژوهش در پی آن است تا به روش کتابخانه‌ای و بررسی متون موجود، ضمن معرفی مختصری از همه نسخه‌های خطی مصوّر یافت‌شده از مثنوی سوز و گداز، به بررسی نسخه خطی مصوّر موجود از این اثر در موزه هنر والترز پردازد که دارای اطلاعات نسخه‌شناسی کامل از قبیل اطلاعات کاتب و نگارگر و تاریخ کتابت نسخه است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

مرور مهم‌ترین پیشینه‌های پژوهش درباره جلوه‌های هنری سوز و گداز در داخل و خارج کشور، ما را به دو مقاله و یک پایان‌نامه رهنمون می‌کند:

معصومه فرهاد در سال ۲۰۰۱ م. در مقاله‌ای که در نشریه موزه هنر والترز به چاپ رسیده است، به بررسی تفصیلی نگارگری دوران صفوی و به‌طور خاص نگاره‌های موجود از سوز و گداز می‌پردازد. او در این مقاله به پنج نسخه خطی تصویری و دو نگاره مجزا از این اثر اشاره کرده است. وی در بخشی از مقاله خود می‌نویسد: «همه این نسخه‌ها در مدت‌زمان کوتاهی حدوداً در اواسط قرن یازدهم قمری شکل گرفت. همچنین صحنه آیین سستی (اوج

داستان) موضوع یکی از دیوارنگاره‌های کاخ چهل‌ستون است که به دستور شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۷ ق تکمیل شد و این‌ها خود گواهی بر اهمیت شعر نوعی خوششانی و علاقه‌مندی صفویه به سوز و گداز در اواسط قرن یازدهم است (Farhad, 2001).

یعقوب آژند در مقاله‌ای با عنوان «قنوس‌وار در آتش»، ضمن اشاره به سه نسخه خطی تصویری از سوز و گداز به بررسی صحنه آیین ستی در دیوارنگاره چهل‌ستون می‌پردازد. او در بخش معرفی نسخه‌های موجود چنین آورده است: «امروزه سه نسخه از این مثنوی مصور در دست است و هر سه نسخه در حدود دهه ۱۰۶۰ ق. در زمان سلطنت شاه عباس دوم کتاب‌آرایی شده است. دو عدد از این نسخه‌ها در کتابخانه چستربیتی در دابلین نگهداری می‌شود: اولی به شماره p.268 با ده نگاره که منسوب به محمدقاسم است و امروزه نگاره‌هایش با شماره or.2839 در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود» (آژند، ۱۳۸۵: ۱۲۰). این درحالی است که جست‌وجوهای صورت گرفته نشان می‌دهد که نسخه شماره or.2839 که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود، نسخه مغولی سوز و گداز است که سه نگاره دارد و با نسخه شماره Pers. Ms. 268 چستربیتی که ده نگاره دارد، متفاوت است.^۳

او در ادامه می‌نویسد: «نسخه دوم باز متعلق است به کتابخانه چستربیتی در دابلین به شماره p.272 با دوازده نگاره که عبدالرشید آن را کتابت کرده است» (همان: ۱۲۰)؛ اما نسخه دوم سوز و گداز متعلق به کتابخانه چستربیتی در فهرست نسخه‌های خطی این کتابخانه به شماره Pers. Ms. 269 ثبت شده است (Robinson, 1969: 41) و در کتاب فهرست نقاشی‌های فارسی در کتابخانه بادلیان اثر رایبسون، شماره این نسخه به اشتباه p.272 درج شده و آژند نیز به این کتاب ارجاع داده است (Robinson 1958: 161).

میشل شاگنون^۴ در سال ۲۰۱۵ م. در رساله خود به بررسی نسخه‌های خطی تصویری بااهمیت در سال‌های ۱۰۴۰ تا ۱۰۶۰ هجری در دوره صفویه می‌پردازد. او نسخه‌های سه اثر شاهنامه فردوسی، دیوان حافظ و سوز و گداز نوعی را بررسی می‌کند که در آن دوران اهمیت

بسیار داشتند. او در بخش مربوط به سوز و گداز علاوه بر نسخه‌های خطی تصویری اشاره شده در مقاله معصومه فرهاد به سه نسخه خطی جدید دیگر اشاره دارد: نسخه موزه دانشگاه قاهره، نسخه کتابخانه ملی اورشلیم و یک نسخه سه‌ستونی که شامل نگاره موزه بوستون و مؤسسه کریستیز است و احتمالاً از یک نسخه دیگر جدا شده باشد (Chagnon, 2015: 282).

۲- نسخه‌های خطی تصویری سوز و گداز

بر اساس پژوهش‌های صورت گرفته، نسخه‌های خطی تصویری سوز و گداز که بعضی از آن‌ها در قالب نگاره‌های مجزا هستند، در موزه اورشلیم، کتابخانه ملی اورشلیم، موزه هنر والترز، کتابخانه چستریتی، کتابخانه ملی فرانسه، کتابخانه بریتانیا، موزه دانشگاه قاهره، موزه هنر بوستون و مؤسسه کریستیز شناسایی شده‌اند. اطلاعات این نسخ از این قرار است:

- نسخه موجود در موزه اورشلیم با ۷ نگاره که منسوب به محمدیوسف است (Milstein and Brosh 1984: 90).

- نسخه موجود در کتابخانه ملی اورشلیم،^۵ احتمالاً به تاریخ ۱۰۶۸ ق؛ که خسرو و شیرین عرفی را نیز شامل است. کل نسخه ۱۲ نگاره دارد؛ ۱۰ نگاره آن متعلق به سوز و گداز است (Chagnon 2015: appendix L17).

- نسخه موجود در موزه دانشگاه قاهره که دارای ۶ نگاره است (ibid: appendix L16).

- نسخه موزه هنر والترز^۶ به تاریخ ۱۰۶۸ ق. که دارای ۸ نگاره است؛ نگارگر آن محمدعلی نقاش مشهدی و کاتب آن ابن مرادالحسینی است.

- دو نسخه مصوّر از مثنوی سوز و گداز در کتابخانه چستریتی (Robinson, 1969:40-42) که یکی از آن‌ها دارای ۱۰ نگاره منسوب به محمدقاسم^۷ است و دیگری ۱۲ نگاره دارد و کاتب آن عبدالرشید^۸ است.

- نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی فرانسه^۹ که ۵ نگاره دارد و به خط ابوتراب

اصفهانی از شاگردان میرعماد کتابت شده است. محمدحسن سمسار در انتشارات زیران، در ایران، این نسخه را در سال ۱۳۸۴ به چاپ رسانیده است.

- نسخه خطی تصویری موجود در کتابخانه موزه بریتانیا^{۱۰} که دارای ۳ نگاره به سبک مغولی است.

علاوه بر نسخ مذکور، سه نگاره جداگانه از سوز و گل/ز، یکی در موزه هنرهای زیبای بوستون^{۱۱} و دو نگاره دیگر در مؤسسه کریستیز^{۱۲} شناسایی شده است که هر سه نگاره منسوب به محمدقاسم است و از نظر قالب، اشعار موجود در نگاره‌ها در سه ستون ارائه شده است؛ با توجه به اینکه هر سه نگاره منسوب به محمدقاسم است، احتمال می‌رود از یک نسخه جدا شده باشند.

در مقایسه با نسخه‌های خطی تصویری ذکرشده از این اثر، فقط نسخه خطی موجود در موزه هنر والترز دارای جزئیاتی دقیق شامل نام کاتب، نام نگارگر و تاریخ کتابت است.

۳- معرفی نسخه مصور موزه هنر والترز

نسخه خطی تصویری سوز و گل/ز که در موزه هنر والترز واقع در شهر بالتیمور ایالت مریلند امریکا به شماره W.649 نگهداری می‌شود، از کامل‌ترین نسخه‌های موجود مثنوی سوز و گل/ز با جزئیات کامل نسخه‌شناسی از قبیل تاریخ کتابت، نام کاتب و نام نگارگر است. نسخه دارای ۲۲ برگ است که در هر برگ ۱۶ سطر وجود دارد. اندازه فضای نوشتاری در هر برگ «۱۶۰×۷۰» میلی‌متر و اندازه برگ‌ها «۲۳۵×۱۴۵» میلی‌متر است. همه اوراق نسخه ۱۶ سطر متن یا تصویر و متن دارند. تزیینات متن شامل سرلوحه تاجدار مذهب به نقوش تزیینی گل با قلم زر، لاجورد، سبز، قرمز و بنفش و شرفه‌ها به رنگ لاجورد است. مابین سطور نسخه، طلااندازی شده و نقوش تزیینی گل و نقوش هندسی دیده می‌شود. کتیبه‌های چهارگوش و سه‌گوش زرین منقش به گل‌های تزیینی درون متن موجود است. اوراق نسخه مجدول و

خطوط جدول دور سطور به رنگ آبی، زر و قرمز است؛ شماره‌گذاری برگ‌ها به صورت رکابه است و متن نیز با جوهر مشکی کتابت شده است.

جلد کنونی نسخه چرم مشکی رنگ است و جلد قدیمی آن، تیماج قرمز رنگ مجدول با خطوط زر رنگ بوده که مربوط به قرن ۱۳ ق. است.^{۱۳}

این نسخه را ابن سید مراد الحسینی در ماه صفر سال ۱۰۶۸ قمری به خط نستعلیق کتابت کرده است. اطلاعات مربوط به کاتب، نگارگر و تاریخ آن در انجمنه این نسخه چنین آمده است: «احقر عبدالله ابن سید مراد الحسینی برسیبیل یادگاری بجهه مانی الزمانی افضل المصوّرین استاد محمدعلی نقاش مشهدی مرقوم قلم شکسته رقم گردانید. تحریراً غره صفر سنه ۱۰۶۸».

نسخه با بیت «الهی خنده‌ام را نالکی ده / سرشکم را جگر پر کالکی ده» آغاز شده و با بیت «گلی بخش از گلستان خلیلم / درین ره ساز آتش را دلیم» به انجام می‌رسد.

این نسخه دارای هشت نگاره مربوط به دوره صفویه است که با توجه به سبک نگاره‌ها، محمدعلی نقاش مشهدی آن‌ها را ترسیم کرده است. نگاره‌های نسخه به ترتیب عبات‌اند از: نوعی شاعر در مقابل دانیال‌شاه به زمین می‌افتد (نگاره ۱)؛ پسر نزد پدرش به عشقش اعتراف می‌کند (نگاره ۲)؛ دختر به همراه مادرش خود را برای عروسی آماده می‌کند (نگاره ۳)؛ تازه‌داماد زیر آوار ساختمان دفن می‌شود (نگاره ۴)؛ عروس تابوت تازه‌داماد جوان را همراهی می‌کند (نگاره ۵)؛ عروس در محضر اکبرشاه (نگاره ۶)؛ دانیال‌شاه عروس را برای انجام آیین سستی همراهی می‌کند (نگاره ۷)؛ پیوند زوج در آیین سستی (نگاره ۸).

۱-۳ درباره کاتب

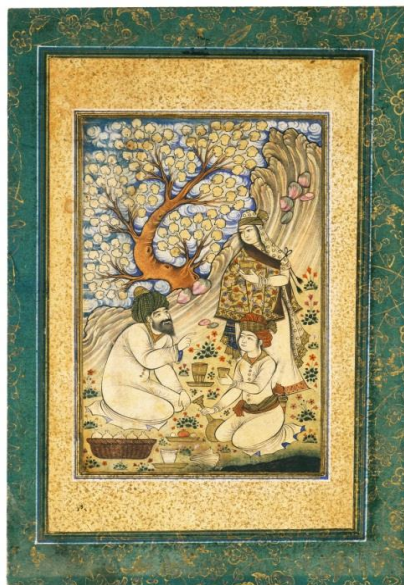
خوشنویس اثر ابن سید مراد الحسینی است؛ احتمالاً نام کامل او محمدزمان بن مراد کاتب حسینی مشهدی است. این مثنوی را برای محمدعلی نقاش مشهدی، نگارگر این نسخه، کتابت کرده است. در نمایه کاتبان فهرستگان نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران (فنخا)، نام او کاتب حسینی، محمدزمان بن مراد (درایتی ۱۳۹۳، ج ۴۲: ۹۵۳) ثبت شده است؛ از وی

دو نمونه نسخه خطی از کتاب *مجالس المؤمنین* نوشته سید نورالله حسینی شوشتری (۱۰۱۹ ق.) معروف به قاضی نورالله شوشتری، در سال‌های ۱۰۶۵ ق. و ۱۰۶۸ ق. کتابت شده است که یک نسخه به شماره ۱۵۸۱ در مرکز احیای میراث اسلامی قم و نسخه دیگر به شماره ۸۷۵ در کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی) در تهران نگهداری می‌شود.

۲-۳ درباره نگارگر

محمدعلی منصور بن ملک حسین اصفهانی زاده شهر اصفهان بود که در اواسط قرن یازدهم هجری قمری در آن شهر اقامت داشت و در شیوه محمد قاسم و معین مصور نقش تصویر می‌نمود (کریم‌زاده، ۱۳۶۲، ج ۲: ۹۰۹). محمدعلی مشهدی پسر ملک حسین اصفهانی و یکی از معروف‌ترین چهره‌های نگارگری دوره شاه عباس دوم بود (Bloom 2009: 3/16) ملک حسین، نقاش هم‌عصر رضا عباسی و معلم اولیه محمدعلی بود که در نگارگری صفحات آغازین شاهنامه‌ای همکاری داشت که قرچغای‌خان، فرماندار مشهد در زمان شاه‌عباس دوم، در سال ۱۰۵۸ ق. سفارش داده بود. این شاهنامه یکی از باشکوه‌ترین متن‌های تصویری در اواسط قرن یازدهم هجری قمری بود که محمدعلی نیز در نگارگری آن نقش داشت. استاد نامور دیگر این نقاش، استاد معین مصور بود. محمدعلی نقاش با همکاری محمدقاسم و محمدیوسف با نگاره‌های *سوز و گداز* و دیگر آثار خود، نمای شگفت‌انگیز جذابی از نگارگری ایرانی را در اواسط قرن یازدهم هجری ارائه دادند. محمدعلی از فعال‌ترین نقاشان اواسط قرن یازدهم هجری در ایران است که در منابع ادبی و تاریخی معاصر به آن توجه نشده است. کاتب نسخه خطی والترز، او را «مانی زمان» می‌نامد که مقایسه او با مانی، یکی از اساطیر نقاشی فارسی، موقعیت بالای اجتماعی و هنری وی را در بین هم‌تایانش تأیید می‌کند. محمدعلی نقاش همانند بسیاری از سرآمدان نگارگری صفوی در نگاره‌های متعددی نقش آفرینی کرد. از آثار نگارگری وی می‌توان به نگاره‌های اثر *اخبار علیه در غزوات مرتضویه* در سال ۱۰۴۷ ق، *شاهنامه وینزور (شاهنامه قرچغای‌خان)* در سال ۱۰۵۸ ق. و دو نسخه خطی از *دیوان حافظ* اشاره کرد که در کتابخانه کاخ توپکاپی

و کتابخانه چستربیتی نگهداری می‌شود (Farhad, 2001: 120-122).

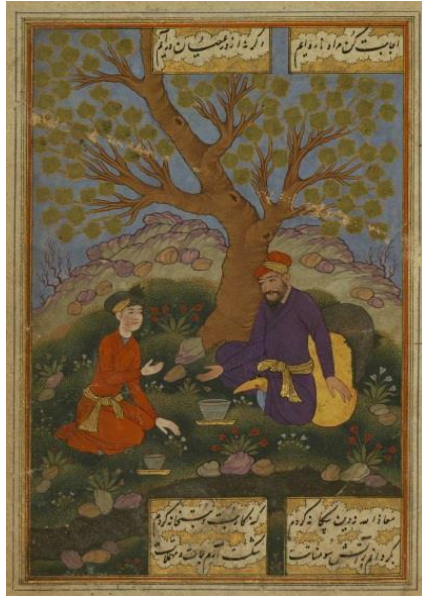
تصویر شماره ۱: نگاره‌ای از دیوان حافظ منسوب به محمدعلی نقاش، موجود در موزه دیوید دانمارک (David collection , Inv. no. 155/2006)

درباره سبک نگارگری وی اینچنین آمده است: «محمدعلی سایه‌پردازها را درشت و با قلم‌موی نقاشی عمل می‌آورد و در مواردی با خطوط هاشوری ریزی که در موازات و مسیر همدیگر ترسیم می‌نمود، سایه‌ها را دقیق و موزون نشان می‌داد. او رنگ‌ها را تا حدی کم‌رنگ و پریده می‌گرفت و خطوط حواشی را درست می‌کشید و زمینه اثر را با گل‌های متنوع آرایش می‌داد. کوه‌ها را با برآمدگی خاصی که با طبیعت چندان مطابقت نداشت، بالا می‌برد و مثل موج‌های طوفانی آب دریا، تصویر می‌نمود» (کریم‌زاده، ۱۳۶۲، ج ۲: ۹۰۹). هیچ‌یک از نگاره‌های نسخه موزه هنر والترز دارای امضای وی نیست؛ ولی سبک نگاره‌ها گویای ویژگی‌های نگارگری اوست.

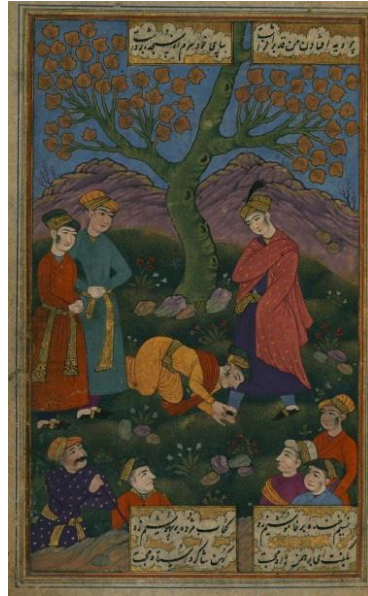
۴- نتیجه‌گیری

مثنوی سوز و گداز نوعی خوبشانی یکی از مهم‌ترین آثاری است که در قرن یازدهم هجری و هم‌زمان با دوره صفویه به دلیل محتوای تأثیرگذار آن، توجه نگارگران را برانگیخت. مرور نسخه‌های مصور این مثنوی ارزشمند و تاریخ کتابت و نگارگران مشهور آن‌ها از جمله محمدقاسم، محمدیوسف و محمدعلی نقاش مشهدی، گویای این واقعیت است. صحنه آیین سستی که اوج داستان است، موضوع یکی از دیوارنگاره‌های کاخ چهل ستون است که به دستور شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۷ ق. تکمیل شد و این خود گواه اهمیت شعر نوعی در اواسط قرن یازدهم است. نسخه مصور موجود در موزه هنر والترز یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های موجود است که علاوه بر آرایه‌های هنری فراوان و خطی خوش، دارای انجامه‌ای شامل تاریخ نسخه، نام کاتب و نگارگر است که می‌تواند بستر مناسبی برای پرداختن به شرح این نسخه و انجام مطالعات تطبیقی با دیگر نسخه‌های خطی موجود باشد. پیوند عمیق ادبیات و هنر در این نسخه در سطح تأمل‌برانگیزی مشهود است. محتوای دراماتیک شعر خوبشانی و ترکیب آن با خط نستعلیق خوش کاتب آن، ابن‌سید مرادالحسینی و به تصویر کشیدن آن به قلم محمدعلی نقاش مشهدی - که مانی زمانه خود بوده است - اثری بی‌بدیل را از رهگذر دوره‌های ادبی و هنری درخشان در قالب میراثی گرانبهای نسخه خطی عرضه کرده است.

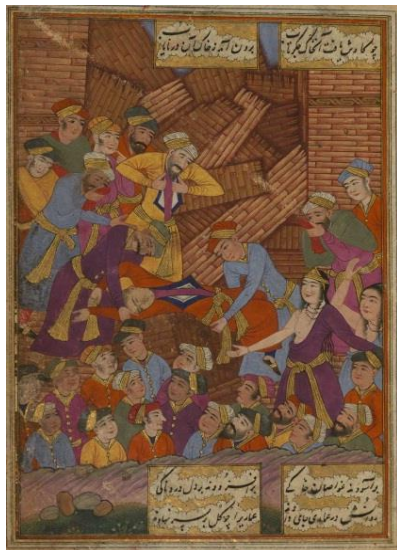
مثنوی «سوز و گداز» به روایت نگاره‌های نسخه خطی موزة هنر والترز

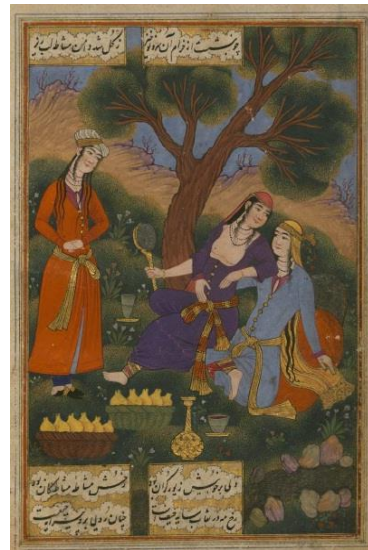
نگاره ۲: اعتراف پسر نزد پدرش به عشقش

نگاره ۱: نوعی در مقابل دانیال‌شاه به زمین می‌افتد.

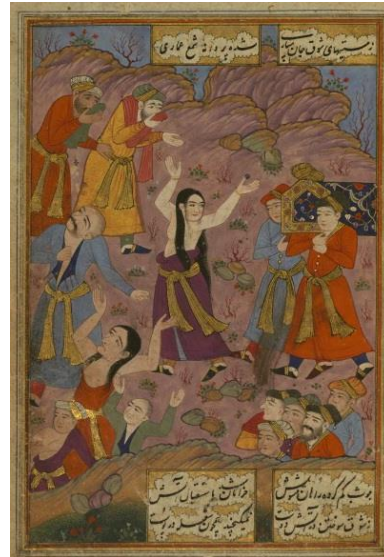
نگاره ۴: تازه‌داماد زیر آوار ساختمان دفن می‌شود.

نگاره ۳: دختر به همراه مادرش خود را برای عروسی آماده می‌کند.

نگاره ۶: عروس در محضر اکبرشاه

نگاره ۵: عروس تابوت تازه داماد جوان را همراهی می‌کند.

نگاره ۸: پیوند زوج در آیین سستی

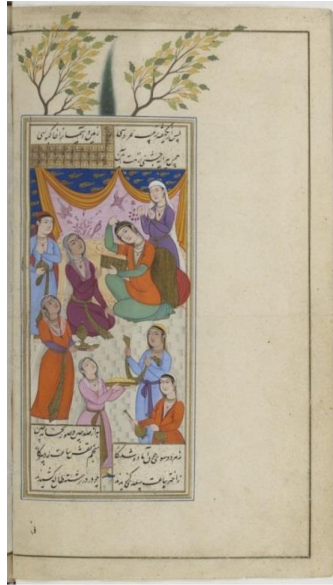
نگاره ۷: دانیال شاه عروس را برای انجام آیین سستی همراهی می‌کند.

آلبوم دیگر نگاره‌های یافت‌شده از نسخه‌های خطی تصویری سوز و گداز

۱. کتابخانه ملی فرانسه

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

۲. کتابخانه بریتانیا

۳. کتابخانه چستربیتی (منسوب به محمد قاسم)

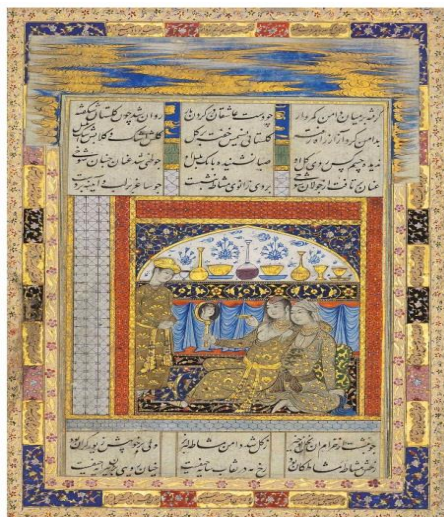

۴. موزه هنرهای زیبای بوستون

«عروس خودش را در آتش می‌اندازد» نگاره منسوب به محمدقاسم قرن ۱۱ق (موزه هنرهای زیبای بوستون)

۵. مؤسسه کریستیز

«عروس خودش را برای عروسی آماده می‌کند» نگاره منسوب به محمدقاسم قرن ۱۱ق (وبسایت مؤسسه

کریستیز به شماره lot93)

پی‌نوشت

۱. در مآثر رحیمی گفته‌های دیگری آمده است که با متن حاضر تفاوت‌هایی دارد و بنابر شواهد و قراین موجود، چندان معتبر به نظر نمی‌رسد؛ اینکه نوعی به همراه پدر در خردسالی به کاشان رفته و به شاگردی محتشم رسیده و استاد شعرش را اصلاح و ممتاز کرده است و... برای دلایل ردّ این قول نک. گلچین معانی، کاروان هند، ج ۲: ۱۴۷۸.

۲. به‌ویژه: مآثر رحیمی، ۳: ۶۳-۶۳۸؛ تذکره میخانه: ۲۵۹-۲۶۱ و خیرالبیان: ۲۸۴.

۳. نک. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_2839.

4. Micheal Chagnon

5. MS. Yahuda Ar.1067

6. Walters Art Museum, W.649

7. The Chester Beatty Library. Pers. Ms. 268

8. The Chester Beatty Library. Pers. Ms. 269

9. Bibliotheque nationale de France, Departement des manuscrits, Supplement Persan 769.

10. British Library. Or 2839.

11. Museum of Fine Art, Boston, access no. 65.48, available on <https://www.mfa.org/collections>

12. in Christie's London, lot93, lot119

13. Sūz va gudāz is in Walters Art Museum, *burning and melting* W.649, on line description © 2011 Walters Art Museum

منابع

۱. آژند، یعقوب (۱۳۸۵)، «ققنوس‌وار در آتش: تفحصی درباب مثنوی سوز و گداز و

دیوارنگاره‌ای در چهل‌ستون»، *گلستان هنر*، ش ۵، ۱۱۸-۱۲۲.

۲. بدوانی، عبدالقادر ملوک‌شاه (۱۳۷۹)، *منتخب‌التواریخ*، تصحیح مولوی احمدعلی

صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۳. درایتی، مصطفی (۱۳۹۳)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران* (فنخا)، تهران: سازمان

اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

۴. شاه‌حسین بن غیاث‌الدین محمد (بی‌تا)، *تذکره خیر البیان*، شاه‌حسین کیانی سیستانی (بهارى)، نسخه خطی، به شماره ۹۲۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۵. صبا، محمد مظفر حسین (۱۳۴۳)، *تذکره روز روشن*، تصحیح محمد حسین رکن‌زاده آدمیت، تهران: کتابخانه رازی.
۶. فخرالزمانی، عبدالنبی بن خلف (۱۳۴۰)، *تذکره میخانه*، تصحیح احمد گلچین معانی، تهران: اقبال.
۷. کریم‌زاده، محمدعلی (۱۳۶۹)، *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران*، ج ۲، لندن: ساتراپ.
۸. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹)، *کاروان هند*، ج ۲، مشهد: آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات.
۹. نوعی خوبشانی، محمدرضا (۱۳۷۴)، *دیوان مولانا نوعی خوبشانی*، گردآوری و تصحیح امیرحسین ذاکرزاده، تهران: ما.
۱۰. نوعی خوبشانی، محمدرضا (۱۳۸۴)، *سوز و گداز (مصور) براساس نسخه کتابخانه ملی فرانسه؛ خوشنویس: ابوتراب اصفهانی؛ به کوشش محمدحسن سمسار*، تهران: زیران.
۱۱. نهایندی، عبدالباقی (۱۹۲۴)، *مآثر رحیمی*، تصحیح محمد هدایت حسین، کلکته: بیپس مشن.
۱۲. واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی (۱۳۸۴)، *ریاض الشعرا*، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.

13. British Library, London, BL Or. 2839. Titley, Persian Manuscripts, no. 299

14. Farhad, Massumeh (2001). Searching for the New: Later Safavid Painting and the Suz u Gawdaz (Burning and Melting) by Naw'i Khabushani. *Journal of the Walters Art Museum* , 51: 115-130.

15. Bloom, Janatan and Blair, Sheila (Ed.) (2009). *Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture*. Oxford: Oxford University.

16. Chagnon, Micheal (2015). *The Illustrated manuscript tradition in Iran, 1040s/1630s-1070s/1660s: Patronage, Production, and Poetics in The Age of the Fresh Style*. PhD thesis, New York University.

17. Milstein, Rachel and Brosh, Na'ama (1984). *Islamic painting in the Israel Museum*. Jerusalem: The Museum, 1984.

18. Robinson, B.W (1958). *Descriptive catalogue of the persian paintings in Bodleian Library*. oxford: Clarendon Press.

19. Robinson, B.W. (1962). *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*, (v.3 Dublin: Huges figgis.

20. Sūz va gudāz is in Bibliotheque nationale de France, Departement des manuscrits, Supplement Persan 769.

21. Sūz va gudāz: *Album-mounted folio from a Suz u Gudaz of Khabushaniz: The Bride Throws Herself on Her Husband's Funeral Pyre* is in the collection of Museum of Fine Arts, Boston , no.64.48.

22. Sūz va gudāz is in Walters Art Museum, *burning and melting* W.649, on line description © 2011 Walters Art Museum.

23. Sūz va gudāz is in Christie's London, lot93, available at <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/the-bride-prepares-herself-for-the-wedding-6099352-details.aspx>

